

Petar Čehovin

Udruženje spasilaca

na vodi Srbije

petarcehovin@outlook.com

Žiga Čepar

Univerza na Primorskem,

Fakulteta za management

ziga.cepar@fm-kp.si

Približevanje Srbije Evropski uniji

Pristopni proces Srbije k Evropski uniji (EU) traja že več kot deset let. V tem članku smo želeli prikazati, kako napreduje proces pristopa Srbije k EU in katere so prednosti, slabosti ter izzivi za Srbijo na tej poti. Pri raziskovanju smo uporabili obstoječo relevantno strokovno literaturo ter sekundarne vire. Ugotavljamo, da je ta proces za Srbijo dolgotrajen ter da njenega pristopa k EU v naslednjih petih letih še ni mogoče pričakovati. Ugotovitve so uporabne za uradnike EU, za pogajalsko skupino Srbije z EU ter prebivalce Srbije, ki tako pridobijo jasnejši pogled na obravnavano temo.

Ključne besede: Evropska unija (EU), Srbija, pridružitve in pristop, poglavja v pristopnem procesu, napredek

Accession of Serbia to the European Union

Accession process of Serbia to the European Union (EU) has been going on for over 10 years. In this paper we wanted to show how the process of Serbia's accession to the EU is progressing and what are the advantages, disadvantages, and challenges for Serbia on this path. In the research, we used existing relevant professional literature and secondary data. We found out that this process is a long-lasting process for Serbia and that Serbia's accession to the EU is not expected to take place in the next five years. The findings are useful for EU officials, Serbia's negotiating team with the EU, and the population of Serbia for a clearer view of the topic under discussion.

Keywords: European Union (EU), Serbia, joining and accession, accession process chapters, progress.

<https://doi.org/10.26493/1854-4231.17.59-64>

Uvod

V članku se osredotočamo na proces vstopa Srbije v EU. To je zahteven podvig, ki predstavlja izziv za celotno družbo in celotno državno upravo ter zahteva široko družbeno soglasje. Srbija je za članstvo v EU uradno zaprosila 22. decembra 2009.

Številni avtorji EU definirajo kot mednarodno organizacijo nadnacionalnega značaja, znotraj katere države članice povezujejo skupni interesi in politike, ki zajemajo gospodarstvo, industrijo, socialne zadeve, državljanske pravice, zunanjo politiko idr. Trdijo, da je EU skupnost demokratičnih evropskih držav, ki so se odločile združiti, da bi lažje dosegle vrsto ciljev, povezanih z gospodarskim, s političnim in z družbenim razvojem celotne regije (Bjelić 2013, 131; Medović 2018, 101; Džombić 2012, 42; Vujčić, Pavićević in Pavlović 2007, 13).

Kot poudarja Subotić (2017, 7), Srbija že več kot desetletje aktivno krepi svoje vezi z EU. Trdi, da je od spremembe režima leta 2000 srbska vlada pristop k EU postavila kot prednostno nalogo, ki

je v bistvu vzpostavila platformo za nadaljnji proces preoblikovanja politične, gospodarske in socialne sfere družbe.

Približevanje Srbije EU naj bi potekalo vzporedno z izboljšanjem regionalnega sodelovanja. Evropska komisija svoje sklepe in ocene o napredku Srbije na poti k članstvu v EU predstavlja z objavo letnega poročila o napredku Srbije v procesu pridružitve EU.

Srbija mora na svoji poti do polnopravnega članstva v EU preiti več faz. Država, ki izkaže željo postati članica EU, lahko na vsaki stopnji uporablja različna finančna sredstva EU in je partner v programih, ki so oblikovani za posamezna področja v ustrezni fazi, v kateri se zadevna država nahaja. Lokalna samouprava v Srbiji lahko glede na stopnjo v procesu evropske integracije uporabi razpoložljiva finančna sredstva iz ustreznih skladov EU. V vsaki fazi evropskega integracijskega procesa Srbije so na voljo različni programi, v katerih lahko lokalne samouprave nastopajo v vlogi partnerjev ali končnih uporabnikov storitev.

Proces pridružitve Srbije EU

Ko sta bili Srbija in Črna gora še del Zvezne republike Jugoslavije (ZRJ), se je leta 2001 uradno začel proces stabilizacije in vstopa v EU. Evropska komisija ter Srbija in Črna gora sta istega leta ustanovili skupno posvetovalno delovno skupino, ki naj bi imela nalogo vključevanja norm EU v zakonodajo ZRJ. Po štirih sestankih je Sektor za evropske integracije ministrstva za ekonomske odnose s tujino prevzel vse zadeve, ki se nanašajo na Srbijo. Srbski parlament je resolucijo o članstvu v EU sprejel 13. oktobra 2004. Na podlagi sklepa o sprejetju resolucije je bila izdelana študija izvedljivosti, ki jo je Svet EU potrdil aprila 2005. V uradni razpravi o temah stabilizacije in pridružitvenega sporazuma z EU je nato prišlo do pomembnega premora. Skupnost Srbije in Črne gore v okviru ZRJ se je namreč spreminjala, kar je bil vzrok za prekinitev. Črnogorski parlament je 3. junija 2006 razglasil neodvisnost Črne gore in tako je Svet EU julija 2006 preoblikoval mandat za pogajanja o stabilizacijsko-pridružitvenem sporazumu z novo državo Republiko Srbijo. Srbija je samostojno nadaljevala reforme in pogovore z Evropsko komisijo. Stabilizacijsko-pridružitveni sporazum (SPS) je bil parafiran 7. novembra 2007, podpisan pa 29. aprila 2008 v Luksemburgu. Veljati je začel leta 2013. Podpis sporazuma je pomembno vplival na izboljšanje gospodarskih vezi med EU in Srbijo. Ko pridružitveno obdobje poteče, pridružena država ne postane članica EU, ampak vstopi v pristopni proces, ki je kompleksnejša in zahtevnejša faza evropskega integracijskega procesa (Ateljević, Forca in Župac 2015, 100; Budimir, Radić in Kahrimanović 2008, 28). Kljub nekaterim trenutnim izzivom glede usklajevanja predpisov Srbije z zakonodajo EU Srbija še vedno izvaja SPS. Ministrstvo za evropske integracije je bilo reorganizirano v skladu s smernicami posodobljene metodologije, saj srbska vlada še naprej izjavlja, da je evropska integracija njen strateški cilj. Agenda pravne države je bila eden glavnih ciljev in področij delovanja vlade v prvi polovici leta 2021, skupaj s spremembami, ki se nanašajo na EU (Budimir in Međak 2017, 29–31).

EU je največji zunanji ekonomski partner Srbije. Od leta 2001 do 2017 je preko 60 % vseh tujih neposrednih naložb v Srbijo prišlo iz držav EU, kar še potrjuje visoko stopnjo gospodarske povezanosti Srbije z EU. Najpomembnejši vlagatelji prihajajo iz naslednjih držav: Nemčija, Italija, ZDA, Avstrija, Norveška, Slovenija, Rusija, Grčija, Nizozemska, Belgija, Švica in Francija (Budimir in Međak 2017, 40).

Srbija je 1. marca 2012 postala kandidatka za članstvo v EU, 21. januarja 2014 pa je začela pogajanja o vstopu v EU, kar je zadnji korak k članstvu v EU (Budimir in Međak 2017, 2–3). Vsebinska področja pogajanj so razdeljena na 35 poglavij, ta pa so povezana v šest skupin, in sicer: (1) osnove, (2) notranji trg, (3) konkurenčnost in dolgoročna rast, (4) agenda in trajnostna povezljivost, (5) viri, kmetijstvo in kohezija ter (6) zunanji odnosi. Za članstvo v EU mora Srbija zapreti vseh 35 poglavij. Z večanjem števila odprtih poglavij se širi tudi obseg dela. Pričakovati je, da se bo v naslednjih fazah pristopnega procesa okrepila interakcija z uradniki EU (European Commission 2022). Prisotnost in aktivnosti Srbije v Bruslju bodo vse pomembnejše, učinkovitost teh aktivnosti pa bo odvisna tudi od administrativnih, finančnih in pogajalskih zmogljivosti Srbije.

Zastopanje interesov Srbije v EU

Pogajalska struktura med Srbijo in EU vključuje narodno skupščino, vlado Srbije, koordinacijsko telo, urad za evropske integracije, svet koordinacijskega telesa, pogajalsko skupino ter ministrstva in posebne organizacije. Vse te institucije delajo na pogajanjih z EU in sprejemajo odločitve o nadaljnjem pristopanju Srbije k EU (Subotić 2017, 38). Za uspešno zastopanje interesov v procesu vključevanja v EU sta potrebna širok družbeni dogovor in odlična organiziranost družbe ter celotne državne uprave. Treba je oceniti sposobnost Srbije, da zagovarja in uveljavlja svoje interese pred organi EU na upravni ter institucionalni ravni (Subotić 2017).

Sposobnost pogajanj ter zastopanja interesov države je opredeljena kot sposobnost ustreznih državnih subjektov in funkcionarjev za učinkovito zastopanje ter uresničevanje interesov Srbije na podlagi vladnih direktiv in v okviru pooblastil ter obveznosti, določenih z normativnim okvirom. Za učinkovito organizacijo zmogljivosti pogajanj so potrebni načrtovanje, znanje in viri. Stroški pogajanj bi se povečali in njihovi učinki zmanjšali brez usklajenega usklajevanja zmogljivosti, kar pomeni vzpostavitev operativne uprave doma in v tujini. To kaže, da so druge vrste sposobnosti, kot so administrativne in finančne zmogljivosti, vezane na pogajalske sposobnosti (Subotić 2017, 11–20).

Letno poročilo Evropske komisije za leto 2021

Evropska komisija vsako leto oceni napredek Srbije na poti v EU. Srbija je za leto 2021 prejela

ocene za več kot 20 različnih kategorij, ki predstavljajo odprta poglavja, združena v šest skupin, ki so pogoj za vstop Srbije v EU. Najpogostejša ocena Evropske komisije je bila, da je Srbija na posameznih področjih dosegla le majhen napredek. Največji napredki so zabeleženi na področjih (European Commission 2021, 4–7):

- usklajevanja zakonodaje o poslovnem pravu, mobilnosti delovne sile, svobodi ustanavljanja in svobodi ponudnika storitev;
- socialne politike in zaposlovanja, obdavčitve, industrijske politike, izobraževanja ter znanosti in tehnologije;
- energetskih meril, reforme železnic in varnosti v cestnem prometu;
- podnebne zakonodaje in pomembnih energetskih ukrepov, vključno z novimi predpisi za obnovljivo energijo in energetsko učinkovitost ter varnost hrane;
- medstrankarskega dialoga, ki ga je organiziral Evropski parlament;
- ustvarjanja delujočega tržnega gospodarstva in zmanjševanja brezposelnosti;
- obvladovanja migrantskih tokov.

Zelo malo napredka ali brez napredka je bilo pri naslednjih pomembnejših vprašanjih (European Commission 2021, 4–7):

- dialog s političnimi nasprotniki in svoboda govora;
- boj proti organiziranemu kriminalu in korupciji;
- nestabilno poslovno okolje ter nelojalna konkurenca za majhna in srednja podjetja;
- dolgoletna neučinkovitost državnih podjetij;
- področja finančnih storitev, varstva potrošnikov in zdravja ter prostega pretoka kapitala
- zaostritev fiskalnih predpisov;
- napetosti med Srbijo in sosednjimi državami;
- konstantno slabi odnosi med Srbijo in Kosovom.

Javno mnenje prebivalcev Srbije o EU

Zadovoljstvo prebivalcev Srbije s procesom pridruževanja EU je pomemben dejavnik. Dvomi glede pozitivnih posledic članstva v EU so se začeli porajati predvsem zaradi naslednjih vprašanj: ohranjanje Kosova in Metohije v sestavi Srbije; izražena dominacija Nemčije v EU ter neusklajen odziv držav EU na protipandemične ukrepe.

Ohranjanje Kosova in Metohije, ki sta zapisana v 182. členu Ustave Republike Srbije (Ustav Republike Srbije 2006 in 2021) in sta definirana kot sestavni del Srbije, je po javnem mnenju največje breme za pristop Srbije k EU, saj se v 35. poglavju pogajanj med Srbijo in EU izboljšanje odnosov med Beogradom in Prištino definira kot izboljšanje odnosov med administracijama dveh neodvisnih držav. Srbsko nasprotovanje neodvisnosti Kosovu izhaja iz srbskega stališča, da je Kosovo del srbskega ozemlja, še posebej njegovi pretežno srbski predeli (Bilefsky 2008).

Podporo pri taki politiki pa ima Srbija tudi s strani Rusije, ki si priznanja Kosova ne želi, saj bi to spremenilo razmerje politične moči v škodo Rusije tudi v kontekstu politike, ki jo Rusija vodi do Ukrajine ter ostalih članic nekdanje sovjetske federativne socialistične republike (Rahmani in Belegu 2022). Države EU, ki niso priznale Kosova (Španija, Slovaška, Ciper, Romunija in Grčija), so to storile zaradi svojih notranjepolitičnih razlogov, povezanih z etničnimi manjšinami v svojih državah in njihovimi težnjami po večji samostojnosti ali odcepitvi.

Močnejše zagovornice neodvisnosti Kosova v EU pa so predvsem Nemčija, Francija ter Italija (Turp-Balazs 2021). Pristopna pogajanja za pristop Srbije k EU predstavljajo nenazadnje tudi vzvod, preko katerega lahko EU vpliva na normalizacijo odnosov med Srbijo in Kosovom. Prav zato je EU kot posrednica pri reševanju nesoglasij med Srbijo in Kosovom tudi veliko uspešnejša, kot so npr. Združeni narodi (Bergmann 2018). Po drugi strani pa je EU v primerjavi z Združenimi narodi za stabilnost v regiji Zahodnega Balkana tudi veliko bolj zainteresirana (Hajrullahu 2019).

Skeptično javno mnenje v Srbiji je sicer razvidno tudi iz anket Ministrstva za evropske integracije Srbije (Ministarstvo za evropske integracije Republike Srbije 2021), iz katerih je očiten trend upadanja zaupanja ljudi v EU iz leta v leto. Ljudje v Srbiji so postali zelo skeptični glede prihodnosti EU zaradi nestabilne situacije na globalni ravni, povzročene predvsem z ukrepi za zaježitev širjenja koronavirusa. Na vprašanje »Kako vidite prihodnost EU?« je 41 odstotkov vprašanih odgovorilo, da se bo EU soočala z vse večjimi težavami ter da bo prej razpadla ali se celo zaprla za sprejem novih članic, kot da bi se širila naprej. 28 odstotkov vprašanih je odgovorilo, da bo EU sicer premostila trenutne težave, a bo postala vedno za prtejša in bo težje sprejemala nove članice. 18 odstotkov vprašanih pa je odgovorilo, da bo EU premostila sedanje težave, vendar se bo strukturno

spremenila, zato članstvo v takšni (spremenjeni) EU ne bo enako članstvu v EU, kot jo poznamo zdaj. Srbska vlada poizkuša javno mnenje prevesti v prid vstopa Srbije v EU, predvsem skozi poudarjanje koristi, ki bi jih imela Srbija v kontekstu zagotavljanja miru v regiji ter gospodarskega napredka (Madžar b.l.). Lopandić (2017, 6) trdi, da na splošno lahko sklepamo, da je pojav evroskepticizma (oz. evrooptimizma) neposredno povezan z javnim dojemanjem gospodarske in socialne uspešnosti EU (oz. evroobmočja) kot organizacije, usmerjene v gospodarske rezultate.

V tekočem letu 2022 je v najnovejših raziskavah javnega mnenja prvič v zgodovini zabeležena manj kot 50-odstotna želja prebivalstva Srbije po vstopu v EU; ta je namreč le 35-odstotna. Ta nizek odstotek je predvsem povezan s pritiski EU na Srbijo, naj uvede sankcije proti Rusiji (Tanjug 2022). Srbija je namreč zaradi svoje tradicionalne povezanosti z Rusijo ter po drugi strani tudi zaradi pritiska Rusije edina kandidatka za vstop v EU, ki ni uvedla sankcij proti Rusiji. To pa nakazuje na srbsko neodločnost glede približevanja EU ter na njeno razpetost med svojimi zgodovinskimi odnosi z Rusijo na eni strani in željo po bodoči vključenosti v EU na drugi strani. Zagotovo se bo pritisk na Srbijo s strani EU še okrepil, saj je želja EU, da se Srbija približa EU in ne Rusiji ter tako prispeva k zagotavljanju miru v regiji in gospodarskemu napredku (Oxford Analytica 2022).

Potencialne prednosti in slabosti vstopa Srbije v EU

V veljavi je stabilizacijsko-pridružitveni sporazum z EU, ki ureja številna vprašanja medsebojne gospodarske izmenjave in vodi k oblikovanju območja proste trgovine ter nižjih cen izdelkov in storitev. Dejstvo pa je, da bi se negativni učinki prekinitve pogajanj pokazali v naslednjih nekaj letih. Med njimi so (Madžar b.l., 7–8):

- drastičen upad priliva neposrednih tujih naložb iz držav EU pa tudi iz drugih razvitih držav;
- poslabšanje poslovne klime v Srbiji;
- rast cene zadolževanja (obresti) države in domačega zasebnega sektorja na svetovnem finančnem trgu zaradi zmanjšane priliva investicij z zahoda;
- zmanjšanje zneska finančnih sredstev, ki bi jih EU namenila v imenu predpristopne pomoči;
- prekinitev gospodarskih vezi z EU.

Lidija Madžar (b.l., 8) trdi, da bi imela Srbija, če bi vstopila v EU, od vstopa naslednje koristi:

- ponovno sodelovanje in povezovanje v regiji ter stabilizacija odnosov s sosednjimi državami;
- izgradnja demokracije, tržnega gospodarstva in pravne države;
- vzpostavitev politične, gospodarske in drugih oblik varnosti;
- prejem velikega obsega subvencij za razvoj;
- nižje cene in rast kakovosti izdelkov ter storitev;
- vpliv modernizacije na razvoj in spremembo strukture gospodarstva;
- možnost vstopa v Evropsko monetarno unijo pa tudi v schengensko območje;
- doseganje načel svobode, enakosti in pravičnosti;
- boj proti korupciji;
- krepitev proračunske discipline idr.

Vstop v EU pa bi za Srbijo lahko pomenil tudi določene slabosti, ki so po mnenju Lidije Madžar (b.l., 8–9):

- plačilo prispevkov v skupni proračun EU in nastanek neto izgube, ko bi Srbija nekoč postala neto plačnica v proračun EU, kar je sicer časovno precej oddaljeno;
- krepitev birokratizacije in nedotakljivosti bruseljske zakonodaje;
- prenos suverenosti na organe EU;
- oslavljen vpliv ali pomanjkanje vpliva na bruseljsko (evropsko) zakonodajo;
- oslabitev privlačnosti in pristnosti lastnega gospodarstva;
- vsiljevanje družbenega reda EU;
- zmanjšanje državne in politične avtonomije;
- pritiski skozi makroekonomski in institucionalni okvir EU idr.

Zgoraj naštetim potencialnim negativnim učinkom vstopa Srbije v EU bi lahko dodali še neugodni zunanjepolitični učinek na odnose Srbije z Rusijo. Rusija je namreč zgodovinska zaveznica Srbije, prizadeva pa si, da bi se ji le-ta še bolj približala in posledično manj EU, s čimer pa bi Rusija še okrepila svoj mednarodni vpliv (European Parliament 2017).

Ugotovitve in sklep

Za Srbijo bi bil vstop v EU ključnega pomena predvsem zaradi potrditve, krepitev in stabilnosti

institucij njenega sistema pa tudi zaradi ustvarjanja okolja, v katerem bi bila vladavina prava nedotakljiva. Vstop v EU bi državi omogočil hitrejši gospodarski razvoj, delujoče tržno gospodarstvo in možnost dostopa do trgov držav članic EU.

Nekatere prednosti približevanja EU je že možno čutiti, spet druge pa bo možno čutiti med nadaljnjimi pristopnimi pogajanji. Primer tega je podpis stabilizacijsko-pridružitvenega sporazuma in začasnega trgovinskega sporazuma, po katerih je bilo srbskemu gospodarstvu dovoljeno izvažati blago v EU brez carin in omejitev za večino izdelkov, od česar je že imelo korist. Zunanje-trgovinska menjava je največja z državami članicami EU, kar vsekakor pozitivno vpliva na Srbijo in njene državljane.

Proces pristopa Srbije k EU se je formalno začel že leta 2001, kar pomeni, da je do danes minilo 21 let pogajanj med Srbijo in EU, a Srbija še zdaleč ni blizu pristopa k EU. Od 35 poglavij jih je ostalo odprtih še 33, vprašanje pa je, katera dodatna poglavja se lahko v prihodnosti še odprejo. Napredek v pogajanjih je prisoten, vendar pa je ta proces zelo počasen in dolgotrajen. Na podlagi tega se zastavlja vprašanje, ali zares obstaja obojestranska želja EU in Srbije po pristopu slednje k EU. Proces pristopa je odvisen od mnogih različnih dejavnikov. Opraviti bi bilo treba dodatne raziskave v zvezi z geopolitičnimi spremembami v Evropi in preveriti, ali Srbija lahko najde rešitev v Evropskem združenju za prosto trgovino (European Free Trade Association – EFTA) ali v večjem povezovanju z Rusijo in Daljnim vzhodom namesto z EU. EFTA (<https://www.efta.int>) je medvladna organizacija, ustanovljena za spodbujanje proste trgovine in gospodarske integracije v korist svojih štirih držav članic – Islandije, Lihtenštajna, Norveške in Švice – ter v korist njihovih trgovinskih partnerjev po vsem svetu. Proces pristopa lahko analiziramo tudi skozi nestabilne gospodarske razmere in gospodarsko krizo, ki je prizadela celotno Evropo. Zaradi te krize je ogrožena trgovina med Srbijo ter EU in mogoče je, da bodo nekatera podjetja iz EU, ki poslujejo v Srbiji, zapustila njeno ozemlje. Glede na to, da so države članice EU največji zunanji ekonomski partner Srbije in da omenjena podjetja zaposlujejo veliko število ljudi, bi tak scenarij lahko vplival na nadaljnja pogajanja in posledično na vstop države v EU.

Zagotovo lahko Srbija od članstva v EU pričakuje velike koristi, očitno pa po drugi strani nekateri prebivalci Srbije ter tudi nekoliko razdeljeno srbsko vodstvo v tem trenutku niso naklonjeni

odločnejšim potezam v smeri približevanja. Zagotovo je trenutno mirovanje v procesu pristopnih pogajanj tudi posledica pritiska s strani Rusije, ki je v trenutnih razmerah nestabilnosti v regiji še toliko večji. Pristopna pogajanja so počasna in vprašanje je, kdaj bodo ob takšni hitrosti napredovanja zaključena in kdaj bo lahko Srbija končno pristopila k EU kot njena polnopravna članica.

Literatura

- Ateljević, V., B. Forca in G. Župac. 2015. »Opšti aspekt priključenja država Evropskoj uniji.« *Vojno delo* 67 (3): 100–123.
- Bergmann, J. 2018. »Same Table, Different Menus? A Comparison of UN and EU Mediation Practice in the Kosovo-Serbia Conflict.« *International Negotiation* 23 (1): 238–257.
- Bilefsky, Dan. 2008. »Serbia Proposes Dividing Kosovo along Ethnic Lines.« *The New York Times*, 24. marec. <https://www.nytimes.com/2008/03/24/world/europe/24iht-kosovo.4.11380269.html>.
- Bjelić, P. 2013. »Model spoljnotrgovinske politike Evropske unije.« *Ekonomski anali* 44 (156): 131–147.
- Budimir, B., in V. Medak. 2017. *Vodič kroz pristupanje Srbije Evropskoj uniji*. Uredil M. Pajević. Beograd: ISAC Fond, International and Security Affairs Centre, Centar za međunarodne i bezbednosne poslove.
- Budimir, B., I. Radić in V. Kahrmanović. 2008. *Vodič kroz Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju*. Druga dopolnjena izdaja. Uredil M. Pajević. Beograd: ISAC fond.
- Džombić, I. 2012. *Evropske inicijative i institucije*. Sarajevo: Friedrich Ebert Stiftung BiH.
- European Commission. 2021. »Serbia 2021 Report.« Commission Staff Working Document SWD(2021) 288 final, European Commission, Strasbourg. <https://europa.rs/wp-content/uploads/2021/10/Serbia-Report-2021.pdf>.
- . 2022. »Serbia 2022 Report.« Commission Staff Working Document SWD(2022) 338 final, European Commission, Bruselj. <https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/system/files/2022-10/Serbia%20Report%202022.pdf>.
- Hajrullahu, A. 2019. »The Serbia Kosovo Dispute and the European Integration Perspective.« *European Foreign Affairs Review* 24 (1): 101–120.
- European Parliament. 2017. *Serbia's Cooperation with China, the European Union, Russia and the United States of America*. Luksemburg: Publications Office.
- Lopandić, D. 2017. »Ekonomski rast, (ne)usklađivanje proseka razvijenosti u EU i koreni evropesimizma.« *Evropski izazovi*. https://www.emins.org/wp-content/uploads/2018/04/Ekonomski-rast_DuskoLopandic.pdf.
- Madžar, L. B. I. »Poslovanje sa Evropskom unijom.« <https://www.vps.ns.ac.rs/Materijal/mat11374.pdf>
- Medović, V., ur. 2018. *Pojmovnik EU*. Beograd: Delegacija Evropske unije u Republici Srbiji.

- Ministarstvo za evropske integracije Republike Srbije. 2021. »Istraživanje javnog mnjenja: odnos građana Srbije prema Evropskoj uniji.« https://www.mei.gov.rs/upload/documents/nacionalna_dokumenta/istrazivanja_javnog_mnjenja/avgust_21_sajt.pdf.
- Oxford Analytica. 2022. »West Will Punish Serbia for Unclear Stance on Russia.« *Expert Briefings*. <https://doi.org/10.1108/OXAN-ES273214>.
- Rahmani, B., in M. Belegu. 2022. »The EU Engagement in the Kosovo-Serbia Dialogue.« *Online Journal Modelling the New Europe* 39:128–149.
- Subotić, S. 2017. *Zastupanje interesa Srbije u Evropskoj uniji*. Beograd: Centar za evropske politike.
- Tanjug. 2022. »Istraživanje IPSOS-a: Za EU integracije 35 odsto građana, protiv 44 odsto.« <http://www.tanjug.rs/full-view.aspx?izb=729753>.
- Turp-Balazs, C. 2021. »Explainer: The EU's Kosovo Awkward Squad.« *Emerging Europe*, 3. februar. <https://emerging-europe.com/news/the-explainer-the-eus-kosovo-refuseniks>.
- Ustav Republike Srbije. 2006. *Službeni glasnik Republike Srbije*, št. 98.
- . 2021. *Službeni glasnik Republike Srbije*, št. 115.
- Vujčić, D., Ivan K., V. Pavićević in V. M. Pavlović, ur. 2007. *Ka Evropskoj uniji: vodič za predstavnike jedinica lokalne samouprave*. Beograd: Stalna konferencija gradova i opština.